

І. С. Кедун, О. Є. Черненко

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО

Авторами статті розглядається історія вивчення вітчизняними дослідниками початкового періоду Новгород-Сіверського. Проводиться співставлення даних писемних джерел та висновків істориків. Аналізується історична топографія центральної частини міста. Характеризуються археологічні комплекси, виявлені під час розкопок, вводяться до наукового обігу нові матеріали.

Ключові слова: літописне місто, городище, укріплення, роменська культура, стратиграфія, кераміка, об'єкт.

Давньоруський Новгород-Сіверський розташовувався на високому (до 50 м над рівнем річки) правому березі р. Десни. Планування міста обумовлене природним рельєфом: ділянки забудови концентруються на домінуючих висотах. Це, передусім, Замкова гора – високий, з крутими схилами, останець правого корінного берега Десни площею близько 1,5 га. Єдиний в'їзд на нього розташований з півдня, він веде із дна яру, що відділяє Замкову гору від сусідньої височини, ур. Городок (р-н навколо Успенської церкви XVIII ст.; рис. 1).

Рештки укріплень, що оточували місто з сходу та над р. Десною в ур. Городок можна було побачити ще в середині ХХ ст. Втім, їх зруйнували сучасною забудовою. До сьогодні залишки фортифікаційних споруд збереглися тільки на Замковій горі: по периметру майданчика дитинця, за 4–5 м від його краю помітний штучний насип шириною від 2 до 4 м, висотою 2–5 м із западиною глибиною 1,5 м і шириною 2 м, напевно – слідами рову ззовні (рис. 2).

В літературі прийнято вважати, що Новгород-Сіверський заснований на місці більш раннього сіверянського поселення в процесі будівництва

Володимиром Великим форпостів на кордонах Руської землі. Вперше таку думку висловив М.М. Карамзін [Лотман, 1997, с. 237, 540, 620]. Однак, протягом ХІХ ст. в історіографії переважало твердження В.М. Татищева щодо заснування Новгород-Сіверського Ярославом Мудрим у 1044 р. [Татищев, 1963, с. 241]. Воно спиралось, як зазначав А.В. Куза, на помилкову інтерпретацію «даних ранніх летописей о возведении дитинца Ярославом и его сыном Владимиром в это же время в Новгороде Великом» [Кедун, 2008, с. 84]. Тобто, через схожість назв двох міст події, які насправді відбувалися у Новгороді Великому, автоматично переносили на Сіверщину. Необґрунтованість такої інтерпретації літописних текстів очевидна.

Ще одну версію щодо часу заснування Новгород-Сіверського намагається обґрунтувати О.М. Поляков. Він вважає, що місто побудоване русичами 1015 року на Замковій горі після розгрому більш давнього центру сіверян в ур. Городок. Таке твердження автор обґрунтовує посиленням на пізні писемні джерела, в яких, серед іншого, засвідчено загибель міста Севськ (за О.М. Поляковим – Сіверськ в ур. Городок) 1015 року [Поляков, 2000, с. 5; 2001, с. 13]. Зокрема, він залучає матеріали О.Ф. Шафонського, що, нібито, створені на підставі «...каких-то місцевих записей, хранившихся в Новгород-Северском монастыре» [Поляков, 2000, с. 6]. Втім, відомо, що бібліотека та архів монастиря були втрачені ще 1630 року, коли посланці Смоленського унійного архієпископа Л. Крєвзи видали звіди православних ченців [Кулаковський, 2006, с. 72]. Не підтверджується версія О.М. Полякова і матеріалами археологічних досліджень в ур. Городок, про що йтиметься далі. Однак, треба відзначити, що вона має

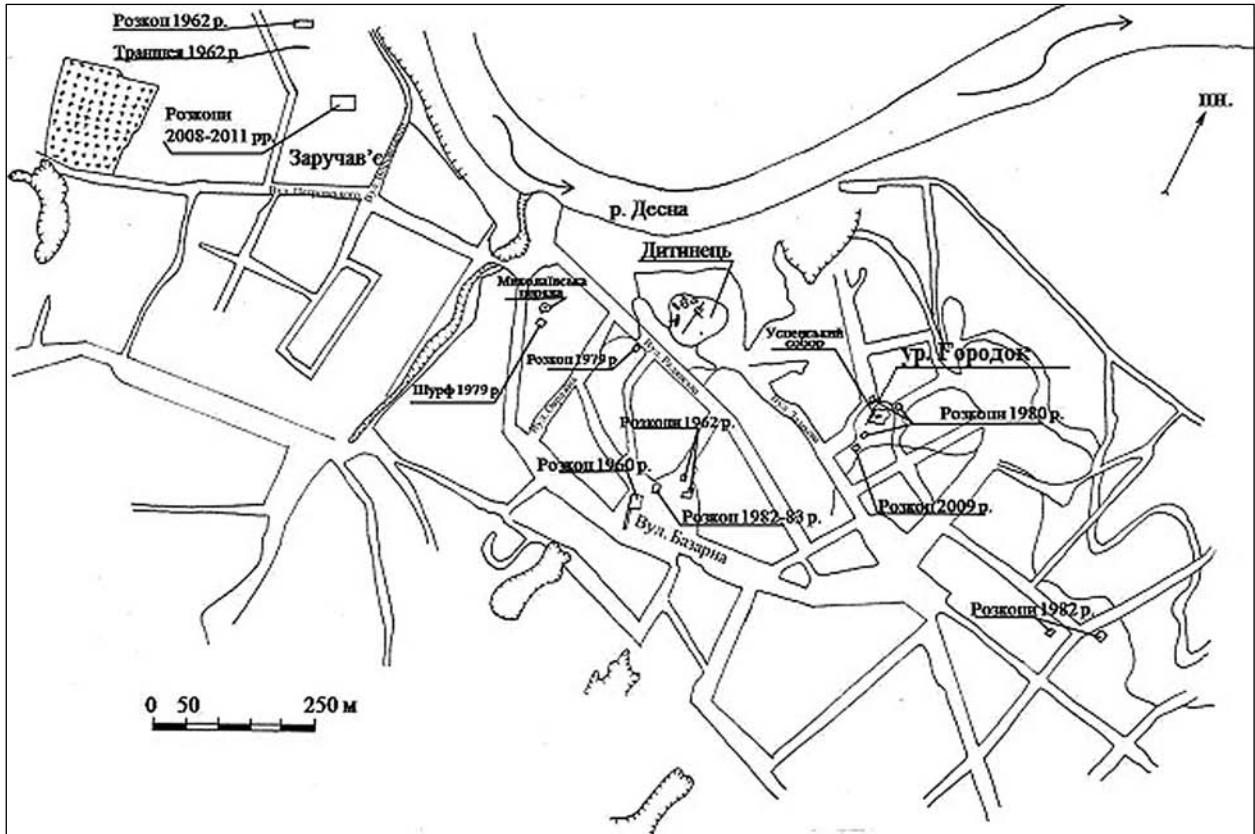

Рис. 1. Схема розташування розкопів на території міста Новгород-Сіверський

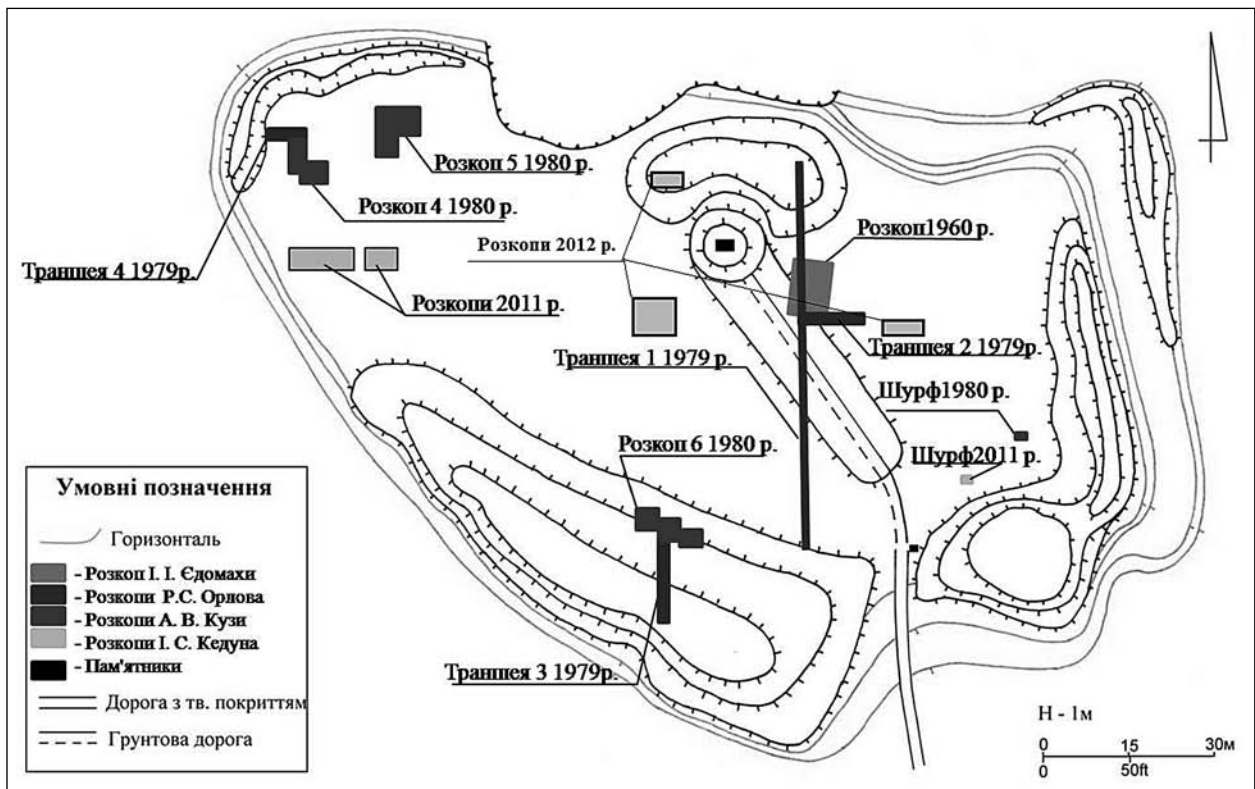

Рис. 2. Схема розташування розкопів на території Замкової гори

своїх прихильників у сучасній російській історіографії [Михайлова, 2010, с. 176–178].

Археологічні розкопки Новгород-Сіверського були започатковані ще на початку ХХ ст. відомим археологом–аматором С.А. Гатцук. В 1907 р. він провів обстеження міста та розкопав декілька «разведочных ям» на Замковій горі (за С.А. Гатцук – Друге Новгород-Сіверське городище), в урочищі Городок (Перше Новгород-Сіверське городище) та на березі Десни. В усіх випадках розкопки показали наявність досить потужного культурного шару, що містив матеріали давньоруської доби та періоду пізнього середньовіччя [Гатцук, 1907, арк. 66–77]. Втім, більш суттєвих результатів вони не дали та лишилися поза увагою фахівців.

Систематичне вивчення Новгород-Сіверського розпочалось у другій половині ХХ ст. В 1959, 1960 та 1962 роках тут працювала експедиція І.І. Єдомахи. Метою робіт було «проведення рекогносцировочных археологических раскопок с целью выявления территории древнего города и его главных составных частей...» [Єдомаха, 1960, с. 1]. Протягом трьох польових сезонів у різних районах Новгород співробітники експедиції дослідили площу біля 508 м² (рис. 1). Отримані матеріали дали змогу по-новому розглянути історію виникнення міста. На думку І.І. Єдомахи, найдавніший дитинець знаходився на Замковій горі, заселеній з ІХ ст. Однак, дослідник вважав, що давньоруський міський центр сформувався не там, а на сусідньому, розташованому зі сходу пагорбі (ур. Городок), який також був заселеним ще в роменський період [Єдомаха, 1960, с. 16].

В останній чверті ХХ ст. (1979–1984 рр.) планомірне вивчення Новгород-Сіверського та його округи здійснювалось експедицією під керівництвом А. В. Кузи (рис. 1). Спираючись на матеріали розкопок, А. В. Куза сформулював власну концепцію розвитку міста. Він вважав, що воно виникло на місці кількох роменських поселень. Найбільш значне із них розташовувалось на Замковій горі. Після включення в останній чверті Х ст. Сіверщини до складу давньоруської держави, саме тут будуються перші оборонні споруди. Це збігається з часом відзначеного в літописі будівництва прикордонних фортець князем Володимиром Святославичем. Надалі, починаючи з кінця Х ст., Новгород-Сіверський поступово набуває міських ознак [Куза, 1985, с. 73].

На жаль, матеріали досліджень А.В. Кузи через передчасну смерть вченого лишилися не опублікованими. Пізніше їх частково ввели до наукового обігу співробітники експедиції (Є.О. Шинаков, В.П. Коваленко, Л.І. Виноградська, О.В. Григор'єв та інші). Ці публікації, разом з матеріалами наукових звітів, сьогодні є основним джерелом інформації щодо результатів розкопок, оскільки колекції знахідок збереглися не повністю. Останній факт визначає і подальше використання саме тієї хронології комплексів, що була визначена авторами розкопок.

Найбільш детально дані, які репрезентують ранню історію Новгород-Сіверського, розглянув О.В. Григор'єв. На його думку, вже в роменський час поселення набуває характеру ранньоміського центру із укріпленням дитинцем, вираженою дочасною соціально–топографічною структурою, значною заселеною площею, спеціалізованим виробництвом, кам'яними спорудами тощо. При цьому роменський період існування Новгород-Сіверського дослідник визначає в межах Х – першої половині ХІ ст. Він також вважає, що в ході включення до адміністративної системи давньоруської держави Новгород-Сіверський був зруйнований і в другій половині ХІ ст. переживає період занепаду [Григор'єв, 2000, с. 199–201].

На думку О.В. Григор'єва, укріплення на Замковій горі виникли ще в роменський час. Хоча до сьогодні вони археологічно не виявлені, дослідник припускає, що тут могли існувати ескарпи, знищені в наступні століття обвалами схилів. До цього можна додати, що під час улаштування парку в ХІХ ст. схил з боку Десни був терасованим [Гатцук, 1907, арк. 72]. Таким чином, щодо існування оборонних споруд (ескарпу) додержавного періоду на Замковій горі тепер можна лише висловити припущення, котре неможливо ні спростувати, ні підтвердити.

Як встановлено в ході розкопок авторів статті у 2011–2012 рр., в давнину рельєф городища значно відрізнявся від сучасного. Сьогодні це – майже горизонтальний майданчик. Однак, такого вигляду він набуває не раніше ХІХ ст. До цього перепад висот між її східним та західним краєм складав не менше 5 метрів.

За всі роки досліджень на Замковій горі було розкрито площу близько 500 м² (розкопки І.І. Єдомахи, Р.С. Орлова, А.В. Кузи та авторів; рис. 2). Пам'ятка багатшарова – дослідники відзначають тут від 4 до 5 горизонтів, найдавніший з яких належить до доби раннього заліза. Культурний шар має значну потужність – до 5 м. Втім, на більшій частині городища він зруйнований у ХІХ–ХХ ст. в ході господарської діяльності (видобуток сировини для виробництва селітри, улаштування паркової зони тощо); найкраще зберігся зі східного краю майданчика. Саме тут його потужність сягає максимальної відмітки.

Культурний шар роменського часу на Замковій горі концентрувався на ділянках, де знаходилась тогочасна забудова: по центру та в східній, підвищеній, частині городища (досліджувався під час розкопок А.В. Кузи; нині знищений до рівня материка). В західній, пониженій, частині він відсутній: нашарування ХІ–ХІІ ст. перекривають горизонт юхнівського часу.

Згідно з матеріалами розкопок 1979–1984 рр., роменський шар не стратифікований. У його верхньому ярусі містились фрагменти ранньокругової кераміки, в нижньому – уламки ліпного посуду роменської культури. Там само було

знайдено фрагменти залізних вудил [Куза, 1980, с. 22] (одне з них – з великим трензельним кільцем) [Орлов, 1979, с. 19], жовті скляні близькосхідні намистини [Григор'єв, 2000, с. 95] та деякі інші речі. Як у звіті про розкопки, так і в публікаціях матеріалів, всі знахідки в роменському шарі були датовані X – початком XI ст.

Загалом, за всі роки розкопок на Замковій горі відкрито 3 споруди та 4 господарських ями, віднесених до роменського періоду. Першу споруду дослідив І.І. Єдомаха у 1959 р. Він датував її IX–X ст. [Єдомаха, 1960, с. 15]. Однак, оскільки з об'єкту походила не тільки роменська, але й кругова кераміка, яка складала більшу частину виявленого інвентаря, здається більш вірним віднести його до X ст. [Сарачев, 2000, с. 232]. Треба відзначити, що подібний склад керамічного комплексу відзначено і в інших об'єктах роменської доби, досліджених експедицією А.В. Кузи. Всі їх було датовано X – початком XI ст.

Окремо слід згадати виявлену в 1983 р. споруду № 1 у розкопі 10. Вона мала стовпову конструкцію та, ймовірно, дощату обшивку материкових стін котловану [Григор'єв, 2000, с. 95]. За висновками О.В. Григор'єва, будівля належала до типу, що є перехідним від однопоросних до двоповерхових жител. Дослідник відзначає відсутність опалювання на другому поверсі, що, на його думку, саме і свідчить про перехідний до двоповерхового житла тип: в більш пізніх будівлях опалювалися і другий поверх [Григор'єв, 2000, с. 96]. У заповненні котловану були знайдено фрагменти ранньогончарної кераміки та жовті скляні близькосхідні намистини.

На думку О.В. Григор'єва, двоярусна споруда могла бути свідченням перебування на Замковій горі осіб високого соціального статусу та вказувати на соціальну стратифікацію населення городища за роменських часів. При цьому дослідник зауважує, що будівля загинула в результаті пожежі в X – на початку XI ст. Він також зазначає, що її перекривав культурний шар XI ст., вона збудована до зазначеного періоду і була останньою будівлею роменського часу на дитинці [Григор'єв, 1984, с. 229].

До роменського горизонту віднесли і житлову споруду, частково перекриту схилом валу. Саме це дало підстави А.В. Кузі для висновку щодо виникнення укріплень на місці поселення роменської культури на зламі X–XI ст. [Куза, 1980, с. 16]. Від найдавніших укріплень зберігся насип потужністю до 0,8 м [Орлов, 1979, с. 13]. Ймовірно, для їх спорудження було використано ґрунт, зрізаний з майданчика городища. Можливо, це призвело до знищення більш раннього культурного шару на прилеглих ділянках Замкової гори. Це, почасти, пояснює незначну кількість археологічних комплексів X ст. – після вибирання ґрунту вціліли лише котловани заглиблених у материк споруд.

Треба відзначити, що В.П. Коваленко в одній із публікацій засвідчив наявність залишків клад-

ки з цегли-сирцю, пов'язаної з конструкцією найдавнішого валу [Коваленко, 1988, с. 59]. Однак, в матеріалах звіту ця інформація не відображена.

Насип раннього валу містив фрагменти роменської та ранньокругової кераміки X ст. Відсутність в насипу кераміки XI ст. стала однією з причин віднесення А.В. Кузою будівництва цього укріплення до рубежу X–XI ст.

Загалом можна відзначити незначну кількість датуючого матеріалу, знайденого під час дослідження віднесених до роменського періоду об'єктів. Найчастіше їх хронологія визначена за фактом наявності значної кількості ліпної роменської кераміки поруч із ранньокруговою (об'єкти, де представлена виключно ліпна, відсутні). Таке датування спиралось також на інтерпретацію керамічного комплексу, надалі обґрунтовану І.Г. Сарачевим [Сарачев, 2000].

Не більш чітким є і датування об'єктів XI ст. Це ті, де в керамічному комплексі переважала ранньокругова давньоруська кераміка, а роменська ліпна або взагалі була відсутня, або ж представлена в незначній кількості.

Встановлення внутрішньої хронології пам'ятки ускладнюється тим, що, через ушкодження культурного шару, археологічні комплекси X–XI ст. не завжди вдається пов'язати стратиграфічно. Обмежений обсяг досліджень та погана збереженість культурного шару на дитинці не дозволяють чітко визначити окремі горизонти, що відповідають певним етапам історії міста домонгольської доби. Лише в окремих випадках вдалося встановити точний час існування окремих археологічних об'єктів; для переважної більшості можлива тільки досить широка дата: XI–XII ст.

За весь період вивчення Замкової гори було відкрито сім споруд та низку господарських ям, які досить впевнено можна віднести до XI ст. Відзначимо, що в інвентарі даних об'єктів переважають форми кругового посуду, властиві іншим давньоруським центрам Подесення даного часу.

Серед об'єктів XI ст. найбільше зацікавлення, напевно, викликає житло, досліджене в ході розкопок 2012 р. Воно розташоване в центральній частині майданчика городища. Йдеться про залишки досить великої (4,5×4,5 м) двоярусної споруди стовпової конструкції, в якій обидва поверхи опалювалися. У заповненні її котловану виявлено уламки кругових посудин XI ст., пірофілітові пряслиця, виробі із заліза та кістки. Серед інших знахідок особливо увагу привертає культовий предмет у вигляді вістря спису з крильцями, короткою втулкою та продранням на поверхні християнським хрестом (рис. 3). Наскільки відомо, він не має аналогів на території Східної Європи. Є всі підстави пов'язати його із західними впливами, де вшанування подібних речей було досить поширеним. До того ж, на сьогодні це, напевно, один з найбільш ранніх артефактів часів утверджен-

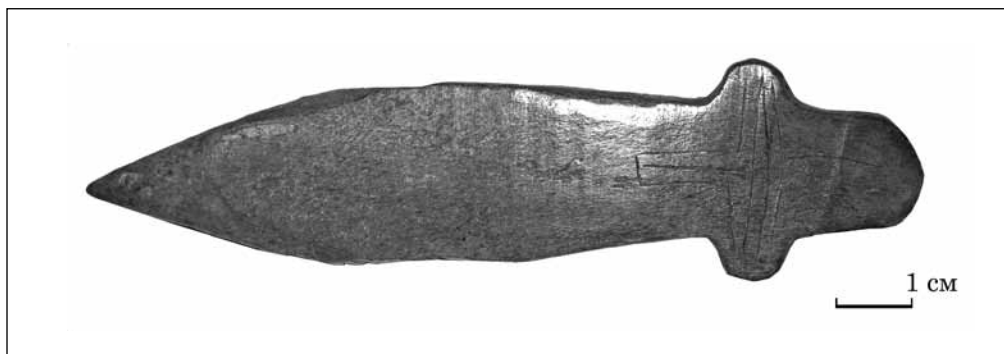

Рис. 3. Культовий предмет з розкопок 2012 р.

ня християнства в Середньому Подесенні. Здебільше вони датуються в межах XII – початку XIII ст. [Шинаков, 1992, с. 50].

Цікаво, що на верхньому поверсі житла знаходилась глинобитна піч, а нижній, заглиблений у материк, опалювався за допомогою відкритого вогнища, в конструкції якого використано вирубані з болотяної руди плитки (видовжені плитки $0,2 \times 0,3$ м, встановлені вертикально по периметру округлого, $0,5$ м у діаметрі, глиняного череня (рис. 4).

Треба відзначити, що це не перший факт, який засвідчує використання населенням городища болотяної руди. У 2011 р. на західній частині майданчика Замкової гори було відкрито виробничу споруду: в заглибленому в материк котловані будівлі XI ст. знаходились рештки глинобитної конусоподібної конструкції, заповненої всередині плитами руди розміром до $0,5 \times 0,5$ м (загальна вага близько 250 кг) з прошарками попелу та горілого дерева, дрібними уламками крейди. На поверхні руди були помітні сліди дії вогню. Припустимо, що дана конструкція призначалась для збагачення сировини. Нажаль, вона збереглась погано, що ускладнює її інтерпретацію. Вона зруйнована

Рис. 4. Вогнище, споруда 3, розкоп 1 2012 року

впущеним зверху котлованом стовпової житлової будівлі XI ст., опалюваної піччю–кам'яною.

Згадані комплекси можна впевнено віднести до часу після включення Новгород–Сіверської до адміністративної системи давньоруської держави. Вони дозволяють засвідчити видобуток місцевим населенням в XI ст. болотяної руди та подальше її використання як для отримання заліза, так і як нетрадиційного для даного регіону будівельного матеріалу. Треба звернути увагу на те, що сьогодні це найбільш суттєві свідчення розвитку в давньоруському Новгород–Сіверському залізобудівній справі.

Таким чином, твердження про запускання Замкової гори після приєднання Сіверщини до давньоруської держави здається недостатньо обґрунтованим: об'єкти XI ст., визначені як давньоруські, кількісно переважають ті, котрі вважаються до роменськими. Більше того, матеріали розкопок 2011 р. дозволяють засвідчити, що відбувається заселення західної, пониженої частини майданчика городища. Як вже згадувалось, роменський шар тут відсутній, нашарування XI–XII ст. перекривають юхнівський горизонт.

Подібно до роменських, об'єкти XI ст. розосереджені по всій території городища. Тобто, тогочасна забудова також не була щільною. В той же час, зафіксований у 2011 р. факт перекриття однієї будівлі іншою дозволяє зробити висновок щодо досить інтенсивної будівельної діяльності. Звертає на себе увагу і те, що в згаданому випадку житлова споруда виникла на місці об'єкту, де відбувалось збагачення болотяної руди. Напевно, по мірі розвитку міського дитинця виробничі споруди переміщувались за його межі.

Розглядаючи питання про початковий період історії Новгород–Сіверського, дослідники неодноразово відзначали, що один з найдавніших міських районів сформувався в ур. Городок. Згідно однієї з версій, тут існувало язичницьке капище [Михайлова, 2010, с. 176], згідно іншої – розташовувався міський дитинець (за І.І. Єдомахою – з XII ст., за О.М. Поляковим – у X – на початку XI ст.). Натомість, матеріали археологічних досліджень дозволяють скоригувати ці твердження.

На сьогодні в ур. Городок відкрито тільки залишки смолокурень, кількох господарських споруд та зернові ями роменського часу. Окрім цього, в ході розкопок 1980 р. на краю тераси з боку р. Десна виявлено рештки ескарпу висотою 1,4 м, перекритого замивами культурного шару X–XIII ст. На думку О.В. Григор'єва, спорудження ескарпу можна віднести до роменської доби [Григор'єв, 2000, с. 58]. Поруч з ескарпом, у верхній частині схилу тераси, знайдено яму (яма 1 розкопу 2 1980 року), датовану кінцем X – початком XI ст. Автори розкопок припускали можливість її інтерпретації як додаткового виходу до річки з території міста (хвiртка) [Куза, 1980, с. 28]. Найбільш вірогідно, що «хвiртка» мала суто господарське призначення. Її використання в якості потерни є виключеним: адже потерна – це додатковий, малопомітний, у більшості випадків замаскований вихід за територію міста, пов'язаний з його фортифікацією [Моргунов, 2009, с. 133]. Необхідність в ній виникає в разі наявності потужних наземних укріплень, а в ур. Городок у X – на початку XI ст. вони були відсутні.

Смолокурень відкрито всього три. Всі вони мали характерну конструкцію, добре відому за матеріалами розкопок на території Подесення (наприклад: Автунічі, Ліскове) [Петраускас, 2006, с. 140–146]. Це циліндричні, округлі в плані (діаметр – 0,9 м; глибина – 0,6 м) ями з під'ямником (діаметр – 0,4 м; глибина – 0,4 м). Під'ямник заповнювали вуглики. Під ними знаходився шар обпаленої материкової глини (за звітом – чери́нь). Конструктивною особливістю об'єктів було те, що в нижній частині верхньої ями з чотирьох боків простежені залишки канавок, спрямованих до дна нижньої ями. При цьому верхня частина канавок обвуглена, а в нижній слідів вогню не зафіксовано [Куза, 1980, с. 29] (рис. 5; 6).

Оскільки в заповненні ям та поряд з ними було знайдено чисельні уламки криці та шлаків, автори розкопок спочатку інтерпретували їх як залишки металургійних ямних горен [Куза, 1980, с. 29]. Пізніше, в дослідженні О.В. Григор'єва, вони характеризуються як «дегтярні печі» [Григор'єв, 2000, с. 58]. Напевно, помилка авторів розкопок пов'язана з недостатньою вивченістю подібних комплексів на час досліджень. Натомість наявність криці та металевих шлаків, може свідчити про існування металургійних комплексів неподалік.

Загалом, є певні підстави припустити, що в ур. Городок розташовувався господарський комплекс, пов'язаний з лісохімічними промислами та, можливо, з виробництвом заліза. Він займав край тераси з боку річки. Його можна інтерпретувати як такий, що знаходиться на спеціально влаштованому майданчику, можливо – за межами основної території поселення. Таке розташування пожежонебезпечних комплексів, пов'язаних із лісохімічним промислом, вважа-

Рис. 5. Смолокурня. Фото 1980 р. із звіту А.В. Кузи

ється типовим [Петраускас, 2006, с. 141; Казаков, 2007, с. 120]. Житлових споруд на даній ділянці до сьогодні не виявлено. В більш пізній час ця частина міста не була забудована. На підставі виявлених матеріалів, період функціонування виробничого комплексу можна віднести до проміжку часу від X до XI ст. При цьому археологічні знахідки представлені, передусім, ліпною роменською та ранньокруговою керамікою. Речовий інвентар нечисленний.

Матеріали археологічних розкопок дозволяють засвідчити, що з X ст. була заселеною територія на захід від Замкової гори. Вона забудовується житловими та господарськими спорудами. При цьому забудова поширюється

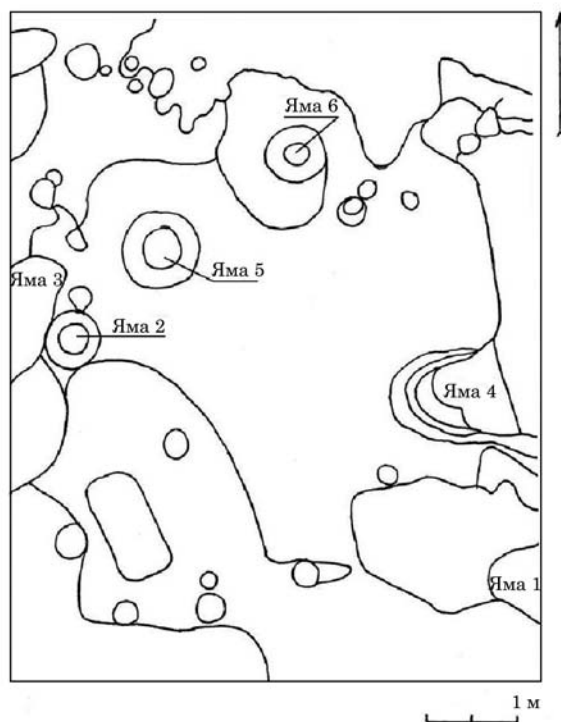

Рис. 6. План розкопу 1980 р. на території ур. Городок із звіту А.В. Кузи

не тільки на майданчик прилеглого до дитинця плато, але й займає схили яру, який розрізає його навпіл. Тут спостерігається поступове переростання шарів від роменського до давньоруського часу, що може свідчити про безперервне функціонування даної частини міста [Єдомаха 1959, с. 2; Орлов 1979; Куза, 1980]. Однак, об'єкти, віднесені до роменського часу, розосереджені по значній площі та кількісно поступаються об'єктам, датованим XI ст. На більшій частині території майбутнього міського посаду вони взагалі відсутні. Натомість, за матеріалами досліджень 1979 р. є підстави визначити ознаки існування усталеної системи забудови на окремих ділянках: зафіксовано послідовне будівництво житлових споруд на одному й тому самому місці [Орлов, 1979, с. 29].

Загалом висновок О.В. Григор'єва щодо протоміського характеру Новгород-Сіверського роменського часу здається недостатньо обґрунтованим. Так, єдиний відомий донедавна виробничий роменський комплекс пам'ятки, це, як вказує сам дослідник – ями (у його формулюванні – печі) для виробництва дьогтю, тобто – смолокурні, виявлені в ур. Городок [Григор'єв, 2000, с. 200]. Як уже відзначалось, такі споруди, пов'язані з лісохімічним промислом, розташовувались найчастіше серед лісу, на спеціально підготовлених майданчиках, або ж на околиці поселень. Таким чином, їх наявність навряд чи можна вважати ознакою як протоміського центру, так і розвитку в ньому спеціалізованого виробництва.

Недостатньо обґрунтованим здається і припущення О.В. Григор'єва щодо існування в сіверянському Новгороді монументального будівництва. Дійсно, в місті відомі окремі знахідки ранніх плінф (за вказаним автором – наближені за пропорціями до плінф Десятинної церкви), використаних у конструкціях житлових споруд XI ст. (у черені печі, для укріплення сходинок). Втім, вони не обов'язково пов'язані з існуванням тут монументальних споруд (за О.В. Григор'євим – храму). Це не узгоджується як з відомостями щодо часу християнізації населення Середнього Подесення, так і з сучасними уявленнями про шляхи поширення в регіоні церковної мурованої архітектури [Шинаков, 1992, с. 49].

Припустимо, що окремі ранні плінфи могли випадково потрапити до Новгорода з іншого центру, скоріш за все – з Чернігова. Археологічні дослідження Спаського собору в Чернігові, проведені в 2012 р. О.Є. Черненко, дозволяють дійти висновку, що для будівництва храму та прибудов до нього в XI ст. використано пісковик, здобутий в районі Новгород-Сіверського¹. З тесаних блоків цього каменю складені підмурки храму (ширина до 3 м, глибина заклад-

ки до 5 м) та прибудов до нього (північна – в техніці *opus mixtum*; у південній – підмурки з рваного каменю на цем'янковому розчині; в апсиді – з кам'яних блоків). Тобто, постачання на будівництво в Чернігів пісковика з Сіверщини здійснювалось досить тривалий час, починаючи принаймні з 30-х рр. XI ст. (час заснування Спаського собору) в значних обсягах, скоріш за все – водним шляхом по Десні, оскільки перевезення суходелом потребувало більших затрат. Напевно, разом з каменем із розташованих в районі Новгорода родовищ на будівництво надходили крейда та вапно. Таким чином, існував безпосередній зв'язок між будівельними майданчиками в Чернігові та розвитком видобутку корисних копалин (вапняку, вапна, крейди) в околицях Новгорода-Сіверського.

Тобто, принаймні в XI ст. чернігівська плінфа періодично могла потрапляти до Новгорода, наприклад, водним шляхом, в якості баласту. Її використовували як підсобний будівельний матеріал, аналогічно до того, як використовували вирубані з болотяної руди плити. Такому припущенню, серед іншого, відповідає, незначна кількість та різномірність знайдених в Новгороді-Сіверському плінф.

Відзначений факт надходження будівельних матеріалів з Новгорода-Сіверського до Чернігова в XI ст. дає підстави по-новому розглянути питання щодо взаємозв'язку цих двох консолідуючих центрів Чернігово-Сіверської землі. Можливо, подальші дослідження в даному напрямку дозволять встановити ще один чинник, який вплинув на формування комплексу притаманних місту ознак у Новгороді-Сіверському.

Загалом, складається враження, що в роменський період Новгород не являв собою більш-менш значного центру, а на території майбутнього посаду існували окремі невеликі селища. Їх злиття відбувається в XI ст., після включення Середнього Подесення до адміністративної системи давньоруської держави, водночас із розвитком поселення на Замковій горі.

Роменські поселення розташовувались на південь, захід та схід від Замкової гори, тобто, синхронні селища оточували останню з боку суходолу. А.Л. Казаков припускає, що на певному етапі територія селищ була укріплена [Казаков, 1989, с. 31]. Згідно з висновками О.П. Моці, такі селища становили собою протоголомерацію, на основі якої в майбутньому сформувалось давньоруське місто [Моця, 2007, с. 105]. Воно постало як новий територіально-адміністративний центр, осередок державної влади в регіоні [Моця, 1995].

У зв'язку з цим актуальним здається більш детальне вивчення питань внутрішньої хронології ранніх комплексів Новгорода-Сіверського. Напевно, продовження археологічних досліджень дозволить отримати більш чітку відповідь щодо еволюції міста та його округи в початковий період їх історії.

1. Визначення походження будівельного каменю зі Спаського собору за матеріалами розкопок 2012 р. проведено І.С. Нікітенком.

Гатицук С.А. Дневники раскопок 1907 г. / С.А. Гатицук // Архив ИИМК, ф. 1/1907, д. 41, л. 66–77.

Григорьев А.В. Работы Новгород-Северской экспедиции / А.В. Григорьев, В.П. Коваленко, А.П. Моця // Археологические открытия 1984 года. – М., 1985. – С. 281–283.

Григорьев А.В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000.

Едомаха И.И. Отчёт об археологической разведке в г. Мене и Менском районе Черниговской области в 1959 году / И.И. Едомаха // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1959/20.

Едомаха И.И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г. / И.И. Едомаха // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1960/63.

Лотман Ю.М. Карамзин. Сотворение Карамзина: Статьи и исследования 1957–1990; Заметки и рецензии / Ю.М. Лотман. – СПб., 1997.

Казаков А.Л. Посад Новгород-Северского X–XIII вв. / А.Л. Казаков // Новгороду-Северскому 1000 лет: тез. докл. обл. науч.-практ. конф. – Чернигов-Новгород-Северский, 1989. – С. 30–32.

Казаков А. Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов / А. Казаков, Е. Черненко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 119–125.

Кедун І.С. Лист А.В. Кузи директору Новгород-Сіверського краєзнавчого музею про результати археологічних досліджень міста / І.С. Кудун // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха: матер. XIII Міжнар. наук. конф. – К.–Суми–Путівль, 2008. – С. 83–87. – (Словознавство. Вип. II).

Коваленко В.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «слова о полку Игореве» / В.П. Коваленко, А.В. Куза, А.П. Моця // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С. 56–65.

Куза А.В. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северском и Новгород-Северском р-не. / В.П. Коваленко, А.В. Куза, А.П. Моця // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1980/125.

Куза А.В. Важнейшие города Руси / А.В. Куза // Археология СССР (с древнейших времен до средневековья): В 20-ти т. – М., 1985. – Т. 15: Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 66–93.

Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковский. – К., 2006.

Михайлова И. Б. Малые города Южной Руси в VIII – начале XIII века / И.Б. Михайлова. – СПб., 2010.

Моргунов Ю.Ю. Деревянно-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. – М.: Наука, 2009.

Моця О.П. Становлення Новгород-Сіверського в контексті теорії бінарних опозицій / О.П. Моця // Археологічні старожитності Подесення: матер. іст.-археолог. семінару, присвяч. 70-річчю від дня народж. Г.О. Кузнецова. – Чернігів, 1995. – С. 104–106.

Моця О.П. Південна «Руська земля» / О.П. Моця. – К., 2007.

Орлов Р.С. Отчет о раскопках в г. Новгород-Северске и разведке в Черниговской области в 1979 г. / Р.С. Орлов, А.В. Куза, Е.А. Шинаков и др. // НА ИА НАНУ, ф. экспедиций, № 1979/37.

Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. Петраускас. – К., 2006.

Поляков А.Н. К вопросу о возникновении Новгород-Северского / А.Н. Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2000. – № 3. – С. 4–6.

Поляков А.Н. Возникновение княжеского стола в Новгороде-Северском / А.Н. Поляков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2001. – № 2. – С. 11–14.

Сарачев И.Г. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры / И.Г. Сарачев // Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным / А.В. Григорьев. – Тула, 2000. – С. 237–242.

Татищев В.Н. История российская / В.Н. Татищев. – М.–Л., 1963.

Шинаков Е.А. Время и направление распространения христианства на севере Черниговской епархии / Е.А. Шинаков // 1000 років Чернігівської єпархії: тези доп. церковно-іст. конф. – Чернігів, 1992. – С. 45–52.

И. С. Кедун, О. Е. Черненко

К ВОПРОСУ О НАЧАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ ИСТОРИИ НОВГОРОДА-СЕВЕРСКОГО

В статье рассматривается история изучения отечественными исследователями начального периода Новгород-Северского. Проведено сопоставление данных письменных источников и выводов историков. Анализируется историческая топография центральной части города. Рассматриваются археологические комплексы, выявленные в ходе раскопок города. Вводится в научный оборот новый археологический материал, полученный в ходе археологических раскопок авторов статьи.

На основании проведенного исследования авторы приходят к выводу, что в роменский период Новгород не представлял собой более-менее значительного центра, а на территории будущего посада существовали только отдельные небольшие селища. Их слияние происходит в XI в. после включения Среднего Подесенья в административную систему древнерусского государства, одновременно с развитием поселения на Замковой горе. При этом актуальным остается детальное изучение вопросов внутренней хронологии ранних комплексов Новгород-Северского. Продолжение археологических исследований позволит получить более четкое представление об эволюции города и его округа в начальный период их истории.

I. Kedun, O. Chernenko

ON THE ISSUE OF EARLY PERIOD OF NOVGOROD SIVERSKYI HISTORY

The article deals with the history of the early period of N.-Siverskyi study in the national historiography. The comparison of data from written sources and conclusions of historians, analyzes of historical topography of the city center have been made.

Based on this study, the author comes to the conclusion that in the romensky period N.-Siverskyi was not a significant center, and there were only some small villages on the territory of future posad. Their merging took place in the XI century after joining the Middle Podesenya the administrative system of the ancient Russian state, along with the development of settlement on Zamkova gora. In this detailed study of the remains urgent questions of internal chronological early complexes N.-Siverskyi. Continuation of archaeological research will provide a clear answer to Bol on the evolution of the city and its surroundings in the initial period of their history.

Remains urgent a detailed study of the early issues of the internal chronological complexes of N.-Siverskyi. Continuation of archaeological research will provide a clear information on the evolution of the city and its surroundings in the early period of their history.